

ХУДОЁРХОН ВА РОССИЯ ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ ХАЛҚ ХАРАКАТЛАРИ

Рус давлати Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Кўкон хонлигида чуқур сиёсий ва ижтимоий иктисодий инкироз ҳукм сурмоқда эди. Бу вақтларда хонлик ерларининг ярми Рус давлати томонидан босиб олинган бўлиб, унинг чегараси асосан Фарғона водийсидан иборат эди.

Аввалги саҳифаларда кўрсатилганидек, Худоёрхон сиёсий жихатдан ўта кўрлиги, кўроклиги ва шахсиятпарастлиги орқасида русларнинг ҳам, халқнинг ҳам куз ўнгида ўз обрўсини тўккан эди. У қандай бўлмасин, тахтни саклаб қолиш учун Рус давлатига таянишга, унга ўзини яхши кўрсатишга каттик тиришди. У рус ҳукумати вакилларига содиклиги ва ҳар қандай хизматга тайёрлиги ҳақида бирин кетин хатлар ёзиб турди. Хатто Россия билан хонликни бир давлат дейишгача борди. Масалан, у бу ҳусусда 1869 йил 18 апрелда Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятига шундай хат ёзган:

«Сизлар томонга қочиб ўтган сарбоз Турсункулов билан юборган самимий хатингизни олдим. Сизга нисбатан бўлган дўстлик туфайли мазкур сарбозни кечириб, сарпо кийгиздик ва хурсанд қилдик. Чунки у бегона давлатга эмас, балки Кўкон билан бир давлат — Россияга, яъни бир мамлакатга қочган». (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6814, л. 9.)

Демак, Худоёрхон ўз вақтида хоинлик қилиб, душман тарафига ўтган кишини афв этиб, бу билан Россияга содиклигини изҳор этган. Айниқса, унинг «бир давлат» ҳақидаги гаплари Рус давлатининг итоаткор хизматкорига айланганидан далолат беради.

Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятининг Худоёрхонга юборган жавоб хатида унинг сўзларидан мамнун бўлганликлари уқдирилган (Ўша жойда, 10 бет.).

Худоёрхон Россия паноҳида тахтда утиришни ва айшу ишрат қилишни афзал кўрди. «У, — деб ёзган эди Ибрат, — Русиядан хотиржам бўлиб, вақтини ўйинқулгу билан ўтказуб, қуш солмоқ ва кўпқари чопмоқ йўлларинда бўлуб, уламо ва фузало насихатларига амал қилмай, жабру зулм тарафига ўтиб турганида, раияту халқ (ундан) юз ўгирди» (Исҳоқхон Жунайдуллоҳожа угли (Ибрат), Фарғона тарихи. Мерос, Т., 1991, 310 бет.)

Худоёрхон давлат манфаатлари ва тақдирини ўйламай, Россияга орқа қилиб, кўнглига нима келса, шуни қилаверган. Шу боисдан маҳаллий ва рус манбаларида хонни қораловчи маълумотлар серобдир. Уларда Худоёрхон тенги йўқ очқўз, молпараст, ута шафқатсиз ва золим сифатида тасвирланади. «Худоёрхон, — деб кўрсатилади манбада,

— кўп бадавлат булиб, хотинларни кўпайтиришга хирс кўйган. Кайфу сафони, рохатни ва тинчликни яхши кўрган. Халкнинг фойдасига иш юритмаган... Мамлакатнинг турли томонларида бир нечта богларида гуллар орасида кайфу сафо килиб етган, бедана, каклик ва хўрозларни уриштириш билан шугулланган. Масхарабозлар ва хофизлар ҳамда маъносиз ўйинлар билан умрини ўтказган.

Молу дунёга хаддан зиёда хирс кўйган ва ўзининг хазинасини бойитиш учун кўп солиқлар солган» (Аҳмад Заки Валидий. «Худоёрхоннинг сунгги кунлари». УзФА Шаркшунослик институти, инвентар раками 15743, 7—8бетлар.)

Худоёрхон давлат харажатларини камайтириб, шахсий бойлигини орттиришда ҳеч нарсадан тоймаган. Окибатда маъмурият вакилларининг таъминоти ночор холга тушиб колган. Хон хохлаган ер, кишлок ва овулни тортиб олиб, ўз мулкига айлантирган. Унинг виждонсизлиги шу даражага борганки, ўз пири ва эшони Миён Соҳиб хазратнинг Шохойим исми хотинини зўрлик билан хотинликка олган (Ўша жойда, 9 бет.)

Унинг ўзи «кўп ёмон табиатли киши бўлиб» ёктирмаган кишиларини каттик жазолаган ва халкнинг мухаббатини қозонишни хаёлига ҳам келтирмаган. (Ўша жойда, Ўша бет)

«Худоёрхоннинг мана шундай ишлари ва разил ахлоки халк, беклар, сипохийлар, бойлар ва уламоларнинг норозилигини чакирган».

Худобрхон солиқ турларини кашф этишда ва уларни ундиришда тенги йўқ устаси фаранг бўлган. Масалан, бир бог хашакдан, бир пиёла сутдан, ўнта тухумдан, масхарабозлардан, айик ўйнатувчилардан, дўкон қоровулларидан олинадиган ва бошқа хилмаҳил солиқларни кашф этган.

Худоёрхон барча нарсалардан солиқ тўплаб, катта бойлик орттирган. Бу ҳақда рус манбалари ҳам далолат беради: «Солиқлар олинадиган буюмларнинг турлари жуда кўп бўлиб, улар имкони борича барча нарсалардан олиниб, халк том маънода шилинган.

Хатто камбагаллар келтириб сотадиган қамиш, шохшабба, янтоқ ва шунга ўхшаш нарсалардан солиқлар ундирилган. Кейинги вақтларда тоғлардан ариқлар орқали оқиб келадиган сувларга ҳам солиқ солинган. Фақат нафас олинаётган хаводан солиқ олинмаган, ҳолос. Бу ҳол хонга қарши норозиликнинг асосий омилларидан бири бўлган эди».

Худоёрхоннинг каттик зулми ва адолатсизлиги, оғир иқтисодий ҳаёт ҳамда унинг Россиянинг хизматқорига айланиши халқ газабини кўзгатди. Шунинг учун хонга қарши халқ билан биргаликда сарой ҳарбийлари ва амаддорлари, рухоний ва савдо вакиллари ҳам бош кўтарди. Бунда ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар фаол қатнашиб, ватан хоини Худоёрхонга ва Рус давлатининг тажовузига қарши қурашдилар. Бу ҳаракатнинг юзага келишида қирғиз Мулла Исҳоқ мулла Ҳасан ўғли ҳам муҳим ўрин эгаллаб, Пўлатхон номи билан шухрат қозонган эди. Мулла Исҳоқ тахминан 1844 йили тугилган. Унинг отаси Мулла Ҳасан ўқимишли киши бўлиб, Маргилондаги Окмадрасада мударрислик қилган. Мулла Исҳоқ даставвал Кўкондаги Тункаторда, сунгра отаси ҳузурида таълим олган. Бир неча йил ўтгач, яъни 1867 йили Фарғонадаги Сўхга келиб, ўз қабиладолларининг яйловида 2 йил яшаган, сўнгра Ухндаги масжидда имомлик қилган. Кўп ўтмай у Андижон шаҳрига бориб, масжидларнинг бирида имомлик қилган. Айтилган пайтда тамаки савдоси билан шугулланиб, Тошкентга қатнаб турган. Бу ерда Мулла Исҳоқ хонликнинг нуфузли кишиларидан бири қурамалик Абдумўмин оталик билан дўстлашиб, Тошкентга келади. Хонликнинг сиёсий қурашларида фаол қатнашган ва кўпни кўрган Абдумўмин кўп воқеаларни гапириб бериб, Мулла Исҳоқнинг сиёсий онгини уйғотади. Бу вақтда,

яъни 1872 йили Шердодхох бошчилигидаги бир неча киргизлар Самаркандга боришиб, Кўкон хони Олимхоннинг невараси Пўлатбекни тахтга ўтказиш хақидаги мақсадларини баён этадилар. Бу ишни амалга оширишда киргиз кабилалари бевосита ёрдам беришлари маълум қилинади. Аммо тахт учун курашларда буvasи Олимхон ва отаси Иброхимбек ўлдирилганлигини эсдан чиқармаган Пўлатбек таклифни қабул этмайди. Шундан кейин Шердодхох Тошкентга келиб, Абдумўмин оталик хонадониди мехмон бўлиб, Пўлатбекнинг рози бўлмаганлигини сўзлаганда Мулла Исхок унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулла Исхок Пўлатбек, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва Рус давлатига қаршилигини яхши англаган ҳодда ҳаракат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги, яъни Косон ва Нанай оралигидаги Қутлук Саъид кабиласининг ёрдами билан атрофига 500 кишини туплайди. Шу равишда Пулатбек бошчилигидаги кўзғолон бошланган эди. Айтиб ўтиш лозимки, бу вақтгача Маъмир Мерганов бошчилигида Андижон уездида киргизлар ва Маъмур Шоумурзоков раҳбарлигида Чотқолда кўзғолонлар кўтарилган эди. Улар хон аскарлари томонидан бостирилган. Пўлатбек бошчилигидаги халқ ҳаракати ўша кўзғолонларнинг давоми эди.

Наманган шаҳрига Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ҳукумат қўшини келганида Пўлатбек тўқнашувдан қўрқиб, чекинишни лозим топди. Аммо Косонда хон аскарлари билан тўқнашувда мағлубиятга учради. Абдурахмон офтобачи унинг кўп сафдошлари ва кўзғолон катнашчиларини ўлдирди ҳамда асир олди. Пўлатбек бир гуруҳ кишилари билан Чотқол тоғларига қочишга улгурди. У 1875 йилнинг бошларида Чотқолдан чиқиб, Кўкон атрофидаги Лайлакка келиб, 200 кишини тўплади. Ўша йили июлнинг биринчи ярмида Пўлатбек Узганда кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилиб, хонликка катта ҳавф тугдирди. Уларга қарши хон Иса Авлиё, Абдурахмон офтобачи ва Саримсок эшик оғаси бошчилигида 4000 кишилик аскар юборган. Бирок 1875 йил 28 июлда бу йирик амалдорлар қўшин билан кўзғолончилар томонига ўтиб, бирлашганлар. Худоёрхоннинг ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек 5 минг кишилик қўшин билан уларга қўшилган. Хонликнинг асосий ҳарбий қисмлари ва лашқарбошиларнинг кўзғолоғчилар томонига ўтиб кетиши Худоёрхон тақдирини халқ этган омил бўлди. Ўша кезлари хон билан суҳбатлашган Г. Вайенбергнинг сўзича, Худоёрхон «кўзғолончилар русларга қарши курашишни» мақсад қилиб қўйганлигини айтган. Киргизларнинг газот байроғи остида бош кўтарганликлари ҳам шундан далолат беради. Бу ҳусусда Кауфман ҳам 1875 йил 15 сентябрда ҳарбий вазирга ёзган хатида гапириб: «Бутун Кўкон аҳолиси бизга қарши очикданочик бош кўтарди», — деган. Эндиликда Худоёрхоннинг Россия қучларига таянишдан бошқа иложи қолмай, ердам сўраб Кауфманга мурожаат этди. «Шу қунлардаги оғир ва бахтсиз пайтларда, — дейилади унда, — менинг Мулла Иса Авлиё, Абдурахмон парвоначи ва Холназар парвоначи сингари энг ишончли кишиларим қўшин билан душманларим — киргиз кузғолончиларига қўшилдилар ҳамда менга қарши урушмоқчилар.

Мен ҳамма вақт сиз, олий ҳазратларидан дўстлик ва ёрдам қутиб турганлигим боисидан бу гал ҳам мени эътибордан четда қолдирмағайсиз. Шаҳсан ўзимни ва Кўкон хонлигини улуг император жанобларининг ихтиёрига топшираман ҳамда қўшинни тўплар билан биргаликда имкони борича тезроқ Кўкон шаҳрига юборишингизни сўрайман» (Память о Фергане. 1901, стр. 17—18.).

Худоёрхон узилкесил ўзини ҳам, бутун хонликни ҳам бутунлай босқинчилар оёғи остига

ташлади. У шу даражада ишончни йўқотган эдики, фурсатни ганимат билиб, кочишга қарор қилади. «Охир уламр саксон ароба кўч хазина ва ойимлар, бекалар, етти ароба танга» билан 1875 йил 22 июлда йўлга чиқади. Унинг ёнида 4000 пиеда ва 2000 отлик аскар, 68 тўп борган. Бирок Кукондан 10 чакирим юрганларидан кейин мазкур кўшин хонни ташлаб кетган. Хон 500 аскар билан йўлни давом эттирган. Кўкондан харбий қисмлар Худоёрхонни тутиш учун кетидан қувган ва тўқнашувлар оқибатида хон аскарларидан 8 киши ўлдирилган, 9 киши ярадор қилинган. 1875 йилнинг 7 августида Худоёрхон Хўжандга келгач, Тошкентдаги рус харбий маъмурияти ишончини қозонган кишилар, хусусан, Саъидазимбой воситачилигида генералгубернатор билан қандай муомалада бўлиш ҳақида маслаҳат сўраб, бир кишини унинг хузурига 6 минг танга ва хат билан жўнатган.

Бу киши Саъидазимбой хузурида бўлиб, хатни берганда у бир нуфузли рус амалдорининг уйига пул билан борган. Бу амалдор Худоёрхон Кауфманга «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, ўрнумга ноиб қўйиб, сўнгра борурман», деса фойдали бўлади, деган. Аммо хон Тошкентда Кауфман билан учрашганида бунинг ўрнига, «Мени императорни кўриш учун юборишингизни сўрайман», — деганини ўзи билмай қолган. Губернатор бунга розилик билдириб, йўлга отланишни айтган ҳамда қиличининг учини секин ойнага уриб қўйган. Нима учун бундай қилганлигининг сабаби номаълумлигича қолган. Шунда нуфузли кишилардан бири хонга: «Эвой, қани ул қанча ҳаракатлар илан (Тошкентдан) топган сўзларимиз, нимага демадингиз», — деганида у: «Ўша сўзлар дилимда такрор эрди, аммоки, мани тилим муҳолифат этди, тилим хўб дегандин кейин билдим», — деган. Яна, хон «Иш қулдан қетатурган бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф булур экан, узим ҳам хайрон бўлдум», — деган.

«Шундан кейин, — дейди воқеа гувоҳларидан бири, — ҳаммамиз бирдан хафа бўлдук. Йигисиги, кўз ёши булди. Ўшал қун генералгубернатор дархол қозғоқ буйруқ чиқарди: «Эртага хон Ўринбургга жўнасан», деб. Хон тақдирга тан қўймай, эмди, маслаҳати ҳаракат бўлди. Хонни раъйи бекзодлар ва ойимларни Тошкентда қўйиб, қетмоқ маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам булмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб қетмоқ муқаррар булди.

Эртаси қибда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қўлида юз эллик адад сипохлар ҳам бор эрди. Тошкентдан жўнаб, бир қўнуб Чимқандга бордук. Анда бу хафалиқларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима, деди. Нойиб хонга бир нима, деди. Гина ва афсус тўғрисида бирбирлари ароз бўлуб, жамиъ юз эллик сипохни олиб, Атобек нойиб Чимқанддан Хўқандга қайтди. Хон қолган кишилар билан жўнади. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши хавлисига тушти. Бекзодалар ва аёлга алоҳида хавли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш қун туруб, аҳли аёллар билан видолашиб, Туркистондан жўнадук. Махрамлар билан бирга эдук. Туркистондан чиқуб, бир Қулунсурон деган ерга борилди. Анда етиб, эртаси хон махрамларга жавоб бериб, айтдики: «Хар қайсиларингни аҳли аёлларинг бор, бизни бошимиздаги тақдирга ўзимиз муқтало, сизлар овора бўлманглар, деб хар қайсиларимизга бирмунчадан танга берди, фотиха берди. Бизлар қайтдук».

Кўриниб турибдики, Худоёрхоннинг тақдири қозимлиги, қалтафаҳмлиги ва она юртга хоинлик қилганлиги туфайли жуда қожеали бўлди.

1873 йили полковник Скобелев харбий вакил сифатида бир неча солдат билан Кўконга юборилган эди. У билан бирга харбий топограф Реднев ва ташқи ишлар вазирлигининг

вакили Вейнер ҳам борган. Улар Худоёрхон билан бирга Хўжандга кайтишга мажбур бўлган эдилар.

Руслар фойдаси тегмайдиган бўлганидан сўнг Худоёрхонни тақдирлаш у ёқда турсин, халк хисобига тўплаган хазинасини ҳам тортиб олди ва ўзини Оренбургга сургун килди. Хонни бу ерга Мулла Маъруф додхох, Косим тўқсоба, Жамил хазиначи, Мухаммад шарбатдор, Хурсанд ва Муллача (хар иккаласи кул), Мирзобой сагир ва Тожи махрам деган кишилар кузатиб борганлар.

Худоёрхон Кўкондан чикиб кетишидан олдинок юкори табака вакиллари тахтга унинг ўгли Насриддинни ва бошка номзодларни ўтказишга киришган эдилар. Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги гурухлар Насриддинни тахтга ўтказишга муваффақ бўлдилар. Бу хон Туркистон генералгубернаторлиги билан гуё яхши алоқаларни ўрнатиш максидида Кауфманга хат юборган. Бунда у ўзининг тахтга ўтирганлигини маълум қилиш билан баробар, дўстона алоқада бўлиш хақида сўз юритган. Аслида эса, у Рус давлатининг тажовузига қарши кучларни тўплашга уринди. Хусусан, у Бухоро амирига куйидаги мазмунда хат жўнатган: «Отам ўрнига тахтга ўтирган мен сизга маълум қиламанки, хозирда дин химояси учун курашга отланган шаҳар ва дашт аҳолиси катта кучгайрат билан бош кўтарди.

ОнаВатанга мухаббат ва содиклик ҳамда дин учун кураш шунча кўп одамларни бир жойга жамладики, сонсаногии Худодан бошка ҳеч кимга маълум эмас. Мени Андижондан келтиришиб, кофирларга қарши курашишни зиммамга юкладилар. Биз тахтга эга бўлдик, шаҳар ва дашт аҳолиси бизни хонлик либоси билан зийнатлади. Хозирда кофирлар ўтадиган ҳар бир йўлга ҳарбий қисмлар юбордик. Шаҳсан мени ўзим ҳам кофирларга қарши курашиш максидида беҳисоб кўшин билан йўлга чиқдим.

Олий хазрат! Сизни отам ўрнида ва исломнинг йирик ҳукмдорларидан бири сифатида кўриб, ўзимизни ишларимиз ва эзгу максадларимизни изҳор этмоқдаман!»

Сайидали хўжа Абдусаттор Маъзум ўгли томонидан амирга топширилган мазкур хатдан айнки, Насриддинхон Бухоро хонлигини ошқора бўлмасида, унинг ҳаракатларига хайрихоҳлик билан қарашга чақирган. Абдурахмон офтобачи ва Иса авлие ҳам Бухоро амирига ўша мазмундаги хатларни юборган. Насриддинхон ва унинг атрофидаги Абдурахмон офтобачи бошлиқ ҳокимият вакилларининг юргизган сиесатини белгилашда Тошкент аҳолиси ва нуфузли кишиларга, жумладан, Саъидазимбойга юборилган мурожаат ҳам диққатни жалб этади: «Мана 12 йил ўтдики, — дейилган унда, — лаънати руслар Хўжанд, Тошкент, Ўратепа ва Самарқандни босиб олишиб, дин шўъласини ўчирдилар ва исломга зиен келтирдилар. Шунинг учун барча мусулмон аҳли урушни муқаддас бурч, деб ҳисоблайди. Худоёрхон бўлса, руслар билан дўстона муносабатда бўлиб ва кўп совғалар юбориб, хатога йўл қўйган эди. У бизнинг динни каттиқ ушлаш хақидаги насихатимизга қирмай, оқ подшоҳга берилди, ислом динидан қайтди ва қалбаки оқ подшоҳга епишиб олди ҳамда бизни орамиздан чиқди. У буларни ҳаммасини шахсий манфаатларини ўйлаб қилган эди. Шундан кейин барча рухонийлар ва хизматчиларнинг вакиллари, ҳамма каттакичик одамлар бир ёқадан бош чиқариб, қелишмовчиликларни бартараф этган ҳолда, хоннинг катта ўгли Саъид Мухаммад Насриддинни тахтга ўтказдилар. Бизни давлатимиздан 3 лак, яъни 300.000 киши чиқади ва бу билан биз катта кучга эгамиз. Биз, каттакичик ҳаммамиз ҳамда ҳар бир киши алоҳида курашишни муқаддас бурч деб билиб, бир киши қолгунга қадар жанг қиламиз ва Худонинг марҳамати ила галабага ишонамиз.

Агарда хозир сизлар бу хатни олганингиздан кейин мусулмон динини химояси учун

мукаддас урушни хохласангизлар, у вақтда бир жойга тўпланиб, урушга тайер турунлар».

Абдурахмон офтобачи ва Мулла Иса Авлиё имзоси билан битилган хат шуни кўрсатадики, хонликдаги халк харакати Рус давлати ва унинг тарафдори Худоёрхонга карши каратилган озодлик кураши хисобланган. Аммо шуниси таажжубланарлики, ўша хатларнинг муаллифлари амир ва Саъидазимбойнинг Россиянинг содик тарафдорлари эканини била туриб, уларни ердам беришга даъват этганлар. Амир ва Саъидазимбой эса хатларни Туркистон генералгубернаторига топшириб, Россияга содикликларини яна бир бор намоиш килганлар.

Шу тарзда, хонликдаги ватан химоячилари сардорларининг четдан ердам олишга каратилган умидлари пучга чиккан эди.

1873 йил 31 июлда Кауфман Насриддинхон хатига езган жавобида Худоёрхон билан тузилган 1868 йилги шартномани ва дўстлик алоқаларини бузмаслик шarti билан унинг хонлик макomini тан олишини билдирган. У Насриддинхоннинг Рус давлатига карши каратилган харакатларини яхши билсада, лекин вақтинчалик хон билан мурсага боришни лозим топган.

РУС КЎШИНЛАРИНИНГ БОСКИНЧИЛИКЛАРИ ВА ХОНЛИКНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Кўкон хонлигидаги халк харакатлари ва Худоёрхоннинг кочиши оркасида юзага келган огир вазият рус хукуматига кўл келди. Бу вақтда Еттисувда турган Кауфман дархол Тошкентга кайтиб, хонликни босиб олиш чораларини кўрди. Бу орада, яъни 1875 йил 6 августда ватан химоячилари Тошкент тарафга юриш килиб, Охангарон дарбсидаги Облик кишлогини эгалладилар. Улар 8 августда Тошкент билан Хўжанд ва Уратепа оралигидаги почта бекатларини эгаллаб, 16 русни асирликка олдилар. Савдогар Исаевнинг ойна заводига ўт кўйилди. Бундан хабар топган Кауфман Сирдарё вилоятининг губернатори Головачевга харбий юриш бошлашни буюрди. Головачев харбий кисм билан Тошкентдан 60 чакирим узокликдаги Тилов калъасига борди. Бу вақтда 5000 кишилик ватан химоячилари Облик кишлогидан Тиловга хужум килишга тайёрланмоқда эдилар. Хар икки томон ўртасида киска отишмалардан сўнг ватан химоячилари тог томонга чекинганлар.

Тошкентда Кауфман Биринчи Туркистон ўкчи батальони, Оренбург кўшинининг тўртта отлик тўпчиларини, 100 казак аскар ва бошка харбий кисмларни Кўконга жўнатган. Бу вақтда ватан химоячиларининг айрим гурухлари Хўжанд атрофларида почта бекатларини ёндирганликлари хамда кўконликлар Нов кишлогини эгаллаганликлари хакидаги маълумотлар Тошкентга келиб турган. 5000 кишилик киргизлар Сирдарё оркали ўтиб, Курама уездига карашли Самгар кишлогини эгаллаганликлари тўгрисида хам хабарлар олинган. Шу боис Головачев Гарновский бошчилигидаги харбий кисмларга Хўжанд томонга юришни буюрган. Кўконликлар Тошкент атрофидаги Паркентга хужум килармиш, деган овозаларга жавобан у жойга 1875 йил 21 август кечаси полковник Скобелев рахбарлигидаги аскарлар юборилган.

Хакикатан ҳам Кўкон хонлигидаги ватан химоячилари руслар босиб олган Тошкент ва Хўжанд чегараларига бостириб кириб, душманга зарба беришга уринганлар. Головачев аскарлари Охангарон минтақасидаги ОбликТилов атрофларида кўконлик химоячилар устидан галабага эришганлар.

1875 йил 13 августда Кауфман йўлга чикиб, Пискентга келганида подполковник Нолдедан 9 август куни Хўжандга хужум қилган ватан химоячилари тормор этилганлиги хақидаги хабарни олган. Шу воқеа маълум бўлдики, Абдурахмон офтобачи Махрамда кўп куч тўплаб, ўша куни Хўжандга уч томондан хужум уюштирган экан. Хусусан, Кўкон йўлидан 1015 минг кишилик ва Самгар томонидан 610 минг кишидан иборат ватан химоячилари хужум қилганлар. Кўконликлар Хўжанднинг Нов дарвозаси тарафидан бостириб кирган эдилар. Аммо барчаси душман томонидан орқага суриб ташланган. Шунга карамай, Хўжанд хавфдан холи бўлмаганлиги учун уезд бошлиги подполковник Нолде шахар мудофаасини мустахкамлаш чораларини кўрди. Бу орада ватан химоячилари шахарга яқинлашиб келдилар. 12 августда уларга қарши полковник Саримович 4 рота, 100 казак, артиллерия дивизиони билан юриш қилиб, чекинишга мажбур этган. Шундан кейин у Кистакўз деган жойга жойлашган. Сўнгра у Абдурахмон офтобачининг 16 минг кишилик кўшинига хужум қилиб, уларни Кўкон йўли бўйлаб қувлади. Кўп ўтмай Тошкентдан Хўжандга кўшимча харбий қисмлар етиб келди. Бир пайтда Кауфман ва Головачев бошчилигидаги кўшинлар Хўжандга бораётганда Мирзаобод станциясида Кўкон отликлари кўринган. Улар душман аскарлари кўриниши биланок Самгар кишлогига қочганлар. Уларнинг кетидан юборилган полковник Скобелев солдатлари Самгарга борганда 4 минг кишилик химоячилар у ердан Махрам қалъасига қайтганлиги маълум бўлган.

18 август куни Кауфман кўшин билан Хўжандга борган. Бундан олдинроқ полковник Ефимович бошчилигидаги 200 казак артиллерия дивизиони билан Самарканддан келган эди.

Умуман, Кауфман Кўкон хонлигига қарши қурашиш мақсадида харбий қисмларни Хўжандга тўплайди. Бу ерда 16 рота пиеда аскар, шу жумладан, битта сапер ротаси, 20 тўп, 900 отлик солдат ва 8 ракета станоклари жамланган эди.

1875 йил 20 августда Кауфман ўша кўшин билан Хўжанддан чикиб Кўкон йўли бўйлаб юрди; 40 чақирим йўл босгандан кейин Махрам истехкомига дуч келиб, уни босиб олишга киришди. Бу қалъа шимолдан Сирдарега, жанубдан эса айрим жойлари богларга бориб такалган. Унинг уруш олиб бориш мумкин бўлган гарб томони эса, сув тўлдирилган зовур билан қуршалган. Умуман, истехком етарли даражада мустахкамланган бўлиб, 15 минг кишидан иборат ватан химоячилари шайланиб турган. 1875 йил 22 августда шахсан Кауфман кўмондонлигида қушин Махрамнинг орқа томонидан хужум бошлади. Шу вақтда ватан химоячилари душманни ҳам орқадан, ҳам чап томондан қуршаб олади. Душман томонидан тинимсиз егдириб турилган туп ўқлари ватан жангчиларига яқинлашиш ва тукнашиш имконини бермади. Шундан кейин босқинчилар хужумга ўтди. Уларга қарши ватан химоячилари 10 тўпдан ўқ узиб турган. Бунга қарши душман 12 тўпдан ўқ егдирган. Шу равишда ҳар икки томондан жанг кетаётганида Кауфманнинг буйругига биноан генерал Головачев артиллерия воситасида хужумга ўтган. У каттик жанглардан сунг Махрам дарвозасини бузиб, ичкарига бостириб киришга муваффақ бўлган. Бу ерда босқинчилар 16 тўп, кўп яроғаслаха, порох ва озиковкат маҳсулотларини ўлжага олдилар. Ватан химоячилари эса дарега чекиндилар, лекин жуда яқин масофадаги

душман кучлари уларни уққа тутиши орқасида жуда кўп одамлар халок бўлган. Сўнгра полковник Скобелев бошчилигидаги 500 солдат Махрам боғларида пистирмада турган ватан химоячиларига хужум қилиб, 2 тўпни ўлжага олиб, уларни Кукон йўли бўйлаб 10 чакирим жойгача қувиб борган.

Махрамдаги мағлубият хонлик такцирини узилкесил хал қилган омиллардан бири ҳисобланади. «Махрамдаги галаба, — дейилади рус манбасида, — ўзининг ўта билимдонлик ва ажойиб равишда қўлга киритилганлиги орқасида Кўкон хонлиги аҳолисига каттик таъсир этиб, уни тинчатишда ва ақлхушларини йигиб олишда муҳим ўрин тутди. Бу галабанинг аҳамияти яна шундан иборатки, Махрамда ҳаракатларнинг сардорлари ҳамда бизга қарши қаратилган барча кучлар ва маблағлар тўпланган эди. Зеро, Махрамда Абдурахмон офтобачи томонидан тулланган кучлар сони бизнинг маълумотимизга қура, 30000 кишини; кипчокларнинг кўрсатишича эса, кипчоклар ва қирғизлардан ташкил топган фақат отликларнинг ўзи 50.000 одам ҳисобланган. Абдурахмон офтобачининг ўзи жангда қатнашган бўлсада, лекин шериклари билан бизнинг ўқимиз етмайдиган жойда турган. Биз ўстун қелиб, қуконликлар қочганларида Абдурахмон офтобачи ҳам биринчилар қатори жуфтаси урган эди. Махрамда асосан шаҳар ва қишлоқлардан қелтирилган ода: шар қатта талофат қуриб, оз қишлоқларгина ўйларига қайтдилар. офтобачининг кипчок ва қирғизлардан иборат отликлари бизнинг ўқимиздан ўзқроқ турганлар ва отлари қочқир бўлганлиги ўчун қочиб ўлгурдилар. Махрамдаги галабамиз бутун хонлик бўйлаб таралди».

Демак, Махрамдаги жангда Абдурахмон офтобачи ва сафдошлари ўрушга яхши тайёргарлик қўрганлар, лекин жанг вақтида раҳбарликни ўрнига қўя олмай оқимлик қилганлар. Натижада ўз ҳолига ташлаб қўйилган ватан ҳимоячиларидан фақат 3000 отлик омон қолган, ҳолос.

Иброт ҳам Махрамдаги жанг ҳақида тўхталиб: Абдурахмон офтобачи «Русияга ўрушқоччи бўлуб, Махрамга боруб, андин Хўжандни муҳосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш қилмай, неча минг одам дарёга қетиб, Махрамдан қочиб, Маргинонга қетди», — деб қзган эди.

Демак, босқинчилар неча минг одамларни Махрамда дарёга қўқтирган қки қириб ташлаганлар. Улар Махрамда 39 тўп, 1500 турли қуролларни, қорос, 1910 пуд ўн, 837 пуд қуруч, 3200 пуд жўқори, 224 от ва бошқа турли нарқаларни ўлжа олдилар. Булардан ташқари, солдатлар қўлга туширилган кўп тўпларни Сирдарёга ташлаб юборганлар. 1875 йил 23 августда Кауфман Махрамдаги галабани императорга телеграмма орқали маълум қилган. Буни император мамнуният билан қарши олган.

Махрамдаги мағлубият Кўкон хони Насриддинхон ва ўнинг атрофидагиларни саросимага солиб, хон дарҳол Кауфман номига қуйидаги хатни элчи Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Мулла Муҳаммад Иса авлие орқали юборган:

«Жаноби олийлари! Бизнинг отамиз билан тинч ва дўстона равишда яшаб, ҳар икки томон халқи хотиржам эди. Менинг падари бузруқворим шариятга қарши янги тартибларни қуллаб, халқни ҳар томонлама қзди ва уни шу даражада ендирдики, бурнидан тутун қикарди. Буларнинг ҳаммаси қўзқолон қўтарилишига ва отамни тахтдан маҳрум этилишига олиб қелди. Сиз яхши биласизки, Мулла Абдулқарим мироҳур орқали сизга юборилган хатга ўзқроқ жавоб олмадик. Биз йўллар ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадида турли жойларга қўшин юборган эдик. Сизнинг Мулла Абдулқарим мироҳур орқали юборган хатингиздан ҳайрихоҳлигингиз ва шартлар инобатга олинган тақдирда хонлигимизни тан олишингизни билдик. Дўстлигингиз ва яхши ниятларингизга ишонган

холда шартларингизнинг хаммасини қабул қилиб, хат ёзмокчи бўлиб турганимизда Қорахитойда (Тилолда) икки кўшин ўртасида тўқнашув бўлиб, улардан бирида (кўконликлар) чекинишга мажбур бўлганлар. Биз дарҳол Муллахожи Мирза Қарим орқали сизга ўзимизнинг дўстлигимиз ва исёнларни тўхтатилганлиги ҳақидаги хатни ёзишни буюрган эдик. Аммо кеча Маҳрамдаги Худонинг хоҳишига кўра содир бўлган воқеани эшитдик. Биз исенни бостиришга кўп ҳаракат қилдик, лекин удалай олмадик. Шунинг учун ҳам Мулла Абдулқарим билан юбориладиган хатни жўнатишнинг иложи бўлмади. Сизнинг барча шартларингизга розилигимизни ва кипчок исенчиларининг қилган ишларига узримни ўз ичига олган хатимни Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам орқали яратилган икки от ва икки бўқчадаги совғалар билан юбормоқдаман».

18 рус асири ҳам элчи орқали Кауфман хузурига жунатилганди.

Насриддинхон бир қичкина ҳарбий губернаторга қанчалик яқинмасин ва унинг олдида тиз чўқмасин, барибир, сўровлари инобатга ўтмади. Чунки рус ҳукумати Қукон хонлигини сақлаш ниятида бўлмай, уни тамомила тугатиш ҳаракатида эди. Шунинг учун ҳам Кауфман хон совғаларини олмади ва хоннинг узи келиб бўйсунуши лозимлигини элчига билдирди. Эндиликда рус ҳукумати учун номигагина тахтда ўтирган Насриддинхон билан юқори даражада алоқа юргизишга асос ва зарурат йўқ эди. Кауфман, айникса, Маҳрам галабасидан сўнг хонликнинг тамомила тормор этилишини яхши биларди.

Бу вақтда хон ва унинг атрофидаги сарой амалдорлари Қўкон муҳофаасини мустаҳкамлаш, душманга қарши қурашиш қораларини қўриш ўрнига таслим бўлишга тайёргарлик қурмоқда эдилар. Зеро, 1875 йил 29 августда Кауфман қатта кўшин билан Қўкон шаҳрига қелганда Насриддинхон бошлиқ нуфузли кишилар «халқ номидан туз ва нонни қабул қилишни ҳамда ҳукмдор императордан халққа раҳмшафқат» сураганлар. Кауфман бу сўровни мамнуният билан инобатга олди ва Қукон шаҳрини урушсиз эгаллаганлиги тўғрисида императорга телеграмма жўнатди. Петербургда бу хабар хурсандчилик билан қабул қилинди. Кауфман ўша телеграммада бутун Наманган беклигини Сирдаренинг ўнг қиргоғи билан Россияга қўшишга руҳсат берилишини ҳам сўраган эди. Император агар бу тадбир қелажақда қегара хавфсизлигининг олдини олиш имконини тугдирса, уни амалга оширишга ижозат берди.

Кауфман бутун шаҳар бўйлаб қўшини билан ўтиб, сўнгра Қўкон атрофидаги ҳарбий лагерга қелган. Уни бу ерга Насриддинхон намойишқорона қузатиб қўйган. Кауфман вазият тақозосига кўра Насриддинхон билан вақтинчалик муроса қилиб, Маҳрам қалъасини унга қайтариб берган. У Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Уш ва Наманганга хат тарқатиб, нуфузли кишиларнинг Қўконга қелишларини сўради. Мазкур жойлардан Россияга бўйсунуш борасида маҳаллий нуфузли кишиларнинг муҳрлари босилган розилик хатлари қелтирилган бўлсада, лекин улардан биронтаси ўзи қелмаган. Улар Кауфманнинг иккинчи маротаба юборган сўровини ҳам инобатга олмай, шаҳсан қелишни лозим топмаганлар. Бу шундан қалолат берадики, улар босқинчиларга қилдан қарши бўлган. Бироқ, Россия билан Қўкон хонлиги ўртасида қарийб 25 йил мобайнида олиб қорилган урушлар мобайнида қўрилган қатта қалоқлар хонликни ҳар жихатдан қайлаштирган эди. Бошқача айтганда, жанг қилиш нияти қору, лекин қаянадиган мустаҳкам раҳбар ва қуч йўқ эди.

Кауфман қана шу ниятнинг ўзини ҳам хавфли ҳисоблаб, 1875 йил 5 сентябрда Марғилонга қараб қурди. Бу вақтда Марғилонда Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги қатан ҳимоячилари қор эди. У душманга қарши қуришнинг қойдаси йўқлигини англаб, Марғилонни қашлаб қетади. Кауфман 8 сентябрда Марғилонга қелганда айрим юқори

табака вакиллари ватан химоячиларидан колган 9 тўпни «ўзларининг итоат этганликлари» белгиси сифатида унга топширганлар. Кауфман полковник Скобелев бошчилигидаги 600 казак, 1 ракета батареяси, 2 тўп ва 2 рота пиеда аскарни Абдурахмон офтобачининг оркасидан жўнатган. Душман кучлари Маргилондан 68 чакирим нарида жойлашган Мингтепага якинлашганда Абдурахмон офтобачи бошлик ватан химоячиларининг таркалиб кетганлиги ва тоғларга кочгани маълум булади. Рус аскарлари ватан химоячиларининг кетишга улгурмаган охирги қисмлари билан тўқнашадилар. Шу тарика, боскинчилар анча хавфли ҳисобланган ватан химоячиларидан кутулгач, Кауфман Насриддинхонни чакириб сулх лойихаси билан таништиради. Бунга кўра, Сирдаренинг унғ киргогидаги жойлар Россия империяси таркибига кириши ҳамда харбий харажатларни коплаш учун рус ҳукуматиға 600 минг танга товон тулаши лозим эди. 1875 йил 23 сентябрда Насриддинхон Кауфманға ўз хатини топширади: «Ярим подшоҳ! Сизға куйидаги сўровларни маълум қиламан: воқеалар (кузғолонлар) бошланган вақтларда мен офтобачининг қистови туфайли ихтиеримсиз хон бўлганман. офтобачи кул остида ёмон одамларнинг кўплиги туфайли ҳеч нарса қила олмаганман. офтобачи ўзбошимчалик билан харбий юриш қилиб, Махрамдан қочгандан кейин мен Мулла Абдулқарим орқали юборилган (сизнинг) хатингизни олишим биланок мамнуният билан розилигим ва содиқлигим ҳақидаги хатимни совгалар билан Эшон Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Иса авлие орқали юборганман. Сиз бу томонға юрганингизда ва тўхтаган хар бир жойингизда имқони борича уз хизматимни адо этдим.

Мен сиз билан учрашганимдан кейин сизнинг доно сўзларингизни тушундим ва тамомила тинчландим ҳамда сизға бўлган умидим қунданқунға ортиб борди. Мен сизнинг ваъдаларингиз ва эътиборингизни барчаға тарғибот этганимда халқ қаноат ҳосил қилди.

Мен жума қуни сулх шартлари билан танишдим. Мени гуноҳқор дейлиб, товон тўлаш белгиланган. Шартноманинг айрим моддаларини бажаришға ожизлигимни англаб, илтимосимни ездим. Мен сиздан мамнунман ва хурсандман ҳамда сизға миннатдорлигимни изҳор қиламан. Менға халқни бошқариш қийин, шу боис берган ваъдамни ўзгартириб, мени ва халқнинг тақдирини хал этишни сиз ярим подшоҳнинг ихтиёриға топшираман».

Насриддинхон ўзини шу даражада ожиз ва елғиз сезганки, хонлик тақдирини тамомила Россия қўлиға топширишға қарор қилган. Айниқса, уни товон масаласи қаттиқ ташвишлантирган. Чунки ҳазинани Худоёрхон олиб кетганлиги туфайли ҳукуматнинг чўнтаги қуруқ эди. Товонни қашшоқлашган халқдан тўплашнинг ҳеч иложи бўлмаган. Кауфман хоннинг хатининг четига: «Мен Насриддинхондан шартноманинг бажарилишини сўраганимда у менинг ишонадиган одамларим йўқ, атрофдагиларға эса таяниб бўлмайдим», деб жавоб берганлигини ёзиб қўйган.

Кауфманнинг ўзи ҳам товон ундиришнинг имқони йўқлигини англаб, уни тўлашға зўрламайдим. Оқибатда 23 сентябрда СирдарВнинг ўнғ киргогининг Россия таркибига қиритилиши масаласи бўйичагина хар икки томон шартномани имзолади.

1875 йилнинг 26 сентябрида Кауфман Наманганға келиб, унинг ёнатрофиға қўшин билан жойлашди. Бу вақтда Кауфман Абдурахмон офтобачи ва Пўлатбек бошчилигида Андижон шаҳрида, атрофжойларида қатта қуч тўпланганлиги ҳақидаги хабарни олди. Рус манбасида дейилган: «Андижонликлар шаҳарнинг ўн иккита қатта қўчасида турли нарсалардан тўсиклар ўрнатганлар. Андижон химояси учун шаҳарликлардан ташқари қишлоқларнинг аҳолиси ҳам қелган. Шаҳар химоячиларининг сони 6070 минг қишидан

иборат бўлиб, уларга Абдурахмон офтобачи бошчилик килган. Пўлатбек эса 15 минг киргиз билан русларга орка тарафдан зарба бериш мақсадида шахар чеккасига ўрнашган».

Пўлатбекнинг кейинги фаолияти хақида шуни айтиб ўтиш лозимки, у ўз атрофига киргизлардан ташқари енгилиб кочган Кўкон аскарларини ҳам тўплаб, анча куч йиккан. Унинг тарафига кипчок вакирғизларнинг Ўродали, Бўтабек, Бағишбек, Мулла Йўлдош, Исфандиёр, Мирзакул, Ёрмат, Эшмат, Амалиш оғаси, Шомирза, Умарбек, Хасанбек Сулаймон удайчи, Абдумўмин сингари атокли кишилари ҳам ўтган. Улар Насриддинхон ватанни сотиб Россия тарафдори бўлгани учун Пўлатхонни Андижоннинг Бўтакора кишлоғида хон деб эълон килдилар.

Андижоннинг озодлик кураши марказига айланиши босқинчиларни каттик ташвишлантириши турган гап эди, албатта, Чунончи, Кауфман дархол генерал Троцкий бошчилигида 1400 кишилик кўшинни 4 ракета станогини ва 8 тўп билан Андижонга жўнатган. Улар 29 сентябрда Андижондан 6 чақирим узокликдаги жойга бориб ўрнашганлар.

Биринчи октябр куни генерал Троцкий ўз қушинини полковник Скобелев, МиллерЗаконелский ва барон Аминов бошчилигида уч қисмга бўлиб, шахарга хужум қилишни буюрган. Улар шахарга яқинлашганда Пўлатхон отликлари хужумга ўтган, лекин душман тупларидан отилган ўк емири остида хужум қайтарилган. Полковник Скобелев ва Аминов бошчилигидаги кўшин шахарга кетмакет ўк отиб, бостириб қиради. Улар шахардаги хоким саройини ишғол этган вақтда МиллерЗаконелский солдатлари ҳам етиб келган. Шундан кейин ватан химоячилари билан душман қучлари ўртасида каттик жанг бўлган. Жангда бевосита катнашган рус харбий хизматчисининг сўзига караганда, солдатлар хоким саройини эгаллаб, унинг атрофидаги уйларни бузиб ташлаганлар. Хатто химоячилар қаршилик кўрсатган айрим хонадонларга тўплар отиб, хонавайрон қилинган¹.

Душманга қарши уйларнинг томларидан, тўсиклар ортидан, дарахтлар орасидан ва бошқа жойлардан ўқлар отилган. Солдатлар қаердан ўк отилган бўлса, ўша жойни тўплардан ўққа тутган. Хоким саройи ҳам босиб олинган. Шундан кейин генерал Троцкийнинг кўрсатмасига биноан шахар ендирилиб, харобага айлантирилди. Ўша 1 октябр куни соат 2 да душман аскарлари шахар яқинидаги лагерларга қайтиб, дам олган. Икки соатдан кейин Скобелев раҳбарлигидаги 200 казак, 6 тўп билан келиб, шахар халқини янада каттиқроқ жазолаш учун уни уч соат мобайнида тинимсиз ўққа тутди. Уруш 6 соатга чўзилиб, химоячилар каттик жанг қилганлар. Бирок душман устун келиб, жуда кўп одамларни қирган, кўп уйжойлар хонавайрон бўлган. Бу ҳам камдек, генерал Троцкийнинг вахшийлиги авжига миғиб 2 октябрда ҳам шахарни тўплардан ўққа тутқазган. Шунга қарамай, химоячилар қаршилик кўрсатишни тўхтатмаганлар. Босқинчилар Фаргона водийсининг энг йирик ва ривожланган шахарларидан бири хисобланган Андижонни узок вақтгача қаддини кўтара олмай қилган даражада остинустин қилиб ташладилар. 12 октябр кунлар Андижонга тўплардан жаъми 226 снаряд отилган эди. 1875 йил 3 октябрда генерал Троцкий Андижондан Наманганга кетиш йўлида ватан химоячилари билан тўқнашган. Бундай тўқнашувларда катнашган, деб кўп кишлоклар ендирилган. Қанчаданқанча одамлар халок бўлган, хонадонлар вайронага айланган. Айрим маълумотларга караганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Шу тарика, Троцкий ва Скобелев яхши курулланган кўшин билан халк лашкарларини биринкетин кираверган. Генерал Троцкий кўмондонлигида харакат килган кўшин жангларда 12 киши йўкотган, ярадорлар сони 59 кишини ташкил этган.

Боскинчилар икки ярим ой ичида тўплардан химоячиларга карши 387 снаряд отганлар. Шу вақт ичида 150 милтик, 144 туп, 32260 туп уки, 1092 граната ўлжа олганлар. Бу химоячилар учун жуда катта талофат эди.

Генерал Троцкий Наманганга якинлашганда Пўлатхон лашкари билан тўкнашиб, кўзголончиларни маглубиятга учратган. Пўлатхон кочиби кетаётганда отдан йикилиб, оёғи синган. У курашни давом эттиришга аҳд килиб, Асакага ўрнашган. Бу ерда Пўлатхон атрофига 12 минг киши тўпланиб, улар биринкетин бир неча галабага эришадилар. Чунончи, Пўлатхон халкнинг бевосита ердами билан Уш, Андижон ва Маргилонни эгаллайди. Бу хол Насриддин мавкеини катта хавф остида колдиргани учун у Маргилоннинг собик беги Султон Муродбек бошчилигидаги аскарларни Пўлатхонга карши юборган. Бирок бу бек хужум килишдан кўркиб, Файзобод кишлогига ўрнашади ва киргиз кўзголончиларининг айрим гурухлари устидан галабага эришади. Бу жангларда асир олинган 30 нафар киргиз Кўконда хон томонидан дорга осилади. Бу вақтда Пўлатхон томонидан Маргилон беги лавозимида тайинланган Валихон 20 минг киши билан Файзободга хужум килиб, Султон Муродни тормор этади. Кўп кишилар ўлдирилади, Султон Мурод эса Кўконга кочади.

Бу фожеалар юз бераётганда Кўкон шахрининг ўзида ҳам Насриддинхонга карши кучлар бош кўтарган эди. Халк нафрати ва каршиликка учраётган Насриддинхоннинг тақдири хавф остида қолади. Шу боис у 9 октябрда уч соатлик жангдан сўнг шошилиш равишда Хужандга кочади. Афтидан, хонга карши курашга Уратепанинг собик беги Абдулгаффорбек бошчилик килганки, у тахтни кўлга олади. Шундан кейин ҳам Кўконда тартибсизлик ва зўравонлик ҳукм сураверди.

1875 йил 16 октябрда Кауфман Наманганга генерал Скобелев бошчилигида 14 рота, 500 казак, 4 ракета станогги ва 16 тўпдан иборат харбий кучни коддириб, Хужандга кетган. У Наманган беклигининг Россия империяси таркибига киритилганлигини эълон килиб, хонликка яна бир бор какшаткич зарба беради. Скобелев бу вақтда Наманган булимининг бошлиғи этиб тайинланганди. Водий халки канчалик азобукубатлар, мисли курилмаган киргинларни курмасин, барибир, озодлик курашидан воз кечмади. Аксинча, хонликнинг турли жойларида галаблар кўтаридди. Хасан Калла бошчилигида Янгикўргон ва Бачкир кишлокларининг ахолиси Кўкон шахрига бостириб кириб, хон саройини таладилар ҳамда Султон Муродбекни тутиб, Пўлатхонга жўнатдилар. Бу ерда унинг калласини танасидан жудо киддилар. Файзобод жангида голиб келган Валихон ўз атрофига янги кучларни туплаб, Наманганни боскинчилардан озод этишни режалаштиради. Маргилонликлар, киргизлар ва бошка кишлокларнинг одамлари Баликчи томон йўл олганда, Валихон улар билан биргаликда Корадаре атрофида Скобелев солдатларига карши жангда маглубиятга учради. У Маргилонга келганда халок бўлганларнинг оилалари унга ташланадилар. Пировардида, жазодан кўрккан Валихон шахардан кочиби кетади. Бу урушда руслардан бир киши ўлдирилади, 10 киши яраланади. 1875 йилнинг 18 октябрида полковник Пичугин Ашобага бориб, кўзголончилар билан жанг килиб, кишлокни бутунлай харобага айлантиради. Бу урушда уч боскинчи ўлдирилиб, 11 боскинчи жарохатланади. Кўзголон катнашчилари каттик жазоланадилар.

Сирдаренинг ўнг киргогида Наманганнинг собик хокими Ботир Турабек ҳам атрофига одам тўгогаб, боскинчиларга карши бош кўтарди. «Бул тарафда, Наманганда, — деб езади Ибрат, — Ботура деган киши чикиб, эски сипохлардан йигиб, мухораба килмок бўлуб, учтўрт минг одамни жамлаб, Туракургонни гарб тарафидаги Сарсончап деган кирга аскар йигиб уламолар сўзларига кулок солмай харакатда эрдилар».

Ботир Тўра кўли остидагилар Хўжанд ва Наманганни бирбирига богловчи йулда СвятополкМирский бошчилигида 20 соддат кўриклаб кетаётган юк ортилган боскинчилар транспортига хужум килиб, уларни битта колдирмай ўлдирганлар.

Скобелев 1875 йил 23 октябрда Туракургон кўзголончиларини енгиб, кўп одамларни ўлдирди. Айникса, кузголонда фаол катнашганлиги учун тўракўргонликларнинг кўггчилиги ўлимга махкум этилади. 23—27 октябрда Туракургонда бўлиб утган тукнашувларда боскинчилардан 6 киши ўлдирилди ва 50 киши, жумладан 3 офицер ярадор килинди.

Бу пайтда Наманганда боскинчиларга карши кайфият зурайган эди. Шу боис барча ахоли кочиб келган Ботир Тўра тарафига ўтган. Шундан кейин унинг рахбарлигида химоячилар Наманган шаҳри бикинидаги рус харбий кисмига хужум килдилар. Бундан хабар топган Чустдаги Скобелев шошилич равишда кайтиб, 26 октябрда Наманганга келиб, эртаси куни ватан химоячиларига карши хужум бошлади ва шаҳарнинг бир кисмини остинустин этди. Унинг фармонида биноан шаҳар шу даражада каттик ўкка тутилдики, химоячилардан 8800 киши халок булди. Улар орасида ярадорлар сонсаноксиз эди. Бу гал ҳам боскинчилар ўзларининг вахшийликларини яна бир бор намоиш килдилар. Аммо бундай киргинбаротлар халкни озодлик курашларидан кайтара олмади. Боскинчилар кўрдиларки, «халк ани атвори бузук, бекор галва бўлур, буни босмок учун хабар чикардик, эрта отув буладур, кўчага бала чикмасун, деб. Эртаси бирдан чикуб, кўчада кўрунганни отмок бўлдилар. Хамма кочкоч бўлуб, кўп мусофирлар хонакох масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда аркодан кириб, куп кишиларни отдилар. Ул вақтда хеч ким уламою укалони сўзини олмай, хар ким ўз олдида маст кишидек, ўзига бир иш киладургон кўрунуб, Намангон кўб бефойда хужум остида турганда уламолардан кози мулла Турсун Мухаммад Охунд отланиб чикиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, ояту хадисга каранглар, китобларда бу килган ишларингни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўк, асбоб йўк, бўл газот эмас», — деб панду насихат килсалар, мастдек муштни кўтарган, тўкмок ва чўянбош кўтарган жухалолар бирдан: «Урунглар, бул киши Русиядан ришва (пора) олган!» — деб Козикалон домлани отдан йикитиб, шахид килдилар. Муни кўрган уламолар бу фукарларни алхол кўюб юбордилар»¹.

Бу ерда маълум буладик, айрим рухонийлар, хусусан, козикалон хон ва куроласлахаларнинг йўклигини рўкач килиб, халкни беҳуда каршилиқ кўрсатишдан кайтармокчи бўлганлар. Афтидан, бу билан улар бекорга кон тукилишининг олдини олмокчи эдилар. Лекин халкда ватанпарварлик туйгуси шу даражада кучли бўлганки, улар курбон бўлишга ҳам тайер турганлар, куролсиз бўлсаларда, жанг майдонида ўлишни афзал кўрганлар.

Рухонийлар озодлик харакатининг гоёвий кучи хисобланиб, халк оммасини курашга отлантиришда мухим ўрин тутганлар. «Хўканд шайхулисломи билан козикалон, — дейди Ахмад Заки Валидий, — русларга карши халкни урушга даъват ва таргиб этдилар. Натижада уларни камокка олдилар. Кауфман шундан сўнг шайхулислом ҳам, козикалон

хам деган нарсалар бўлмасун, деб фармон берди».

Кауфманнинг рухонийларга карши бундай фармони ҳеч бир самара бермай, халк улар таъсирида ватан мустақиллиги йўлида жонини фидо қилдилар. Рухонийлар Худоёрхон тахтни ва, умуман, мамлакатни ўз холига ташлаб қочаётганида ҳам олдинги сафларда туриб халкни кўзгалишга даъват этиб турган эдилар. «Шахарнинг тор кўчаларида, лойдан ясалган деворлар орасида (юрган халк), — дейди ўша муаллиф, — сув тошқинидаги селдек тўлкинлашиб, шовуллаб оқиб, нима қилишларини билмасдан хайрон эрдилар. Муллалар бозорларда ҳам шахарнинг у томонидан бу томонига чошиб, «Битдик, хонимиз ўрис томонга ўтди, элимизга русни киргизди», деб ҳар ерда одамларни тўплаб, нутқлар ирод этиб, халкни хонга карши кўзгатдилар».

Хатто кузголончилар Худоёрхон қочаётганда уни 6 чақиримгача қувлаб борганлар, лекин каттик каршилиққа учраб, орқага қайтганлар.

1875 йил ноябрининг охирида Пўлатхон Асақадан чиқиб, Маргилонга ўрнашади. Бирок бу ерда кўп кишини ўддиргани сабабли мавқеи анча пасайиб кетади. Афтидан, у кўпроқ хонлик мақомининг калбақилигидан норози бўлган гуруҳларни шафқатсизларча жазолаган. Пўлатхон ўзи томонидан Андижон ҳокимлигига тайинланган ва кейин унинг сохта хонлигини фош этган Шомирза додхоҳ, Едгор додхоҳ сингари сафдошларини ҳам ўлдиртирган. Пўлатхон Кўкон хонлигининг шарқий қисмида ҳукмронлик қилиб, босқинчилар билан бўладиган урушга тайергарлик қўриб борди. Ўз навбатида, Намангандаги ҳарбий қисмнинг қўмондони ва узининг ватан химоячилари устидан қўлга қиритган галабалари учун генерал унвонини олган Скобелев булажак жангга ҳозирликни жадаллаштирди.

Пўлатхон бошчилигидаги кўзголон таъсирида Панжикентда ҳам озодлик кураши майдонга келган. Уларга карши генерал Афимович қўмондонлигида капитан Арендаренко ва майор Абғрали қўл остида икки ҳарбий қисм юборилган. Ҳар икки томон уртасидаги конли тўқнашувда руслардан 4 киши ўлдирилиб, 25 одам ярадор қилинди. Ярадорлар орасида 3 офицер, ўлдирилганларнинг ичида эса 1 офицер бўлган. Бу талофатлар каттик жанг бўлганлигидан далолат беради. Босқинчилар ватан химоячиларининг ҳаракатларини шафқатсизларча бостирганлар.

1875 йил 25 декабрда генерал Скобелев Наманганда 4 рота, 40 казак ва 10 тўп, Чустда 2 рота, 20 казак, 6 тўп, Окжарда 2 рота, 100 казак ва 2 тўп қолдириб, 2800 киши ва 12 тўпдан иборат қўшин билан Андижонга йўл олади. «Шундан кейин Скобелев, — дейилади рус манбаида, — Норин дареси орқали Қорадаренинг ўнг қиргоғи бўйлаб қипчоқларнинг энг катта қишлоғи Қойтуғтача борди. У кета туриб, йўлнинг икки томонидаги Узган шаҳрини ва даренинг чап қиргоғига қочиб кетган аҳолининг қишлоқларини ендириб, йўқ қилиб ташлади. Шундан кейин генерал Скобелев Қорадарени кечиб ўтиб, 1876 йил 3 январда ўзининг барча ҳарбий қисмларини Андижондан 5 чақирим масофадаги Мирравот деган жойга ўрнаштирди. Бу вақтда Андижонда Абдурахмон офтобачи 20 минг қуролланган халқ лашқари, 5000 сарбоз ва 10 минг отликни тўплаганди».

Душман томонидан ўт қўйилган жойлар орасида Хўжаобод, Лугумбек, Сармоқ, Окмозор, Қайработ, Янғизбоқ, Қалонқишлоқ, Қораёнтўқ ва Маси ҳамда бошқа қишлоқлар бор эди. Генерал Скобелевнинг буйруғига биноан полковник МиллерЗакомелскийнинг ҳарбий қисми Чулуму ва Мадрасайи офтобачи қишлоқларини ендирганлар.

Шу тариқа, босқинчилар ўтган йўлларини қонга ботириб, ут қўйиб, ендириб, ваҳшийлик қилганлар. Генерал Скобелев 47 январ қунлари Андижон шаҳрини стратегия нуқтаи

назаридан ўрганиб, кўшинни Окчакмок тепалигига жойлаштирди. Сўнгра 8 январда хужумга ўтган харбий қисмлар шаҳар маркази ва Гултепани эгаллаб, зудлик билан бу ерга туплар ўрнатганлар. Руслардан 2 киши ўлдирилган ва 7 киши, жумладан, бир офицер ярадор қилинган. Химоячилар эса жуда кўп одам йукотган. Абдурахмон офтобачи химоячиларнинг катта қисми билан Асакага кочган. Кушин 9 январда қаршилиққа учрамади, лекин халқ бўйсунганлигини изхор этмагани учун шаҳар эрталабгача тўплардан ўкка тутидди. 10 январда эса кўшин Ўрдага ва Гултепага жойлаштирилди, 11 январда шаҳар вакиллари келиб, таслим бўлганликларини маълум қилдилар.

Демак, босқинчилар билан химоячилар уртасида каттик жанглар бўлиб ўтганки, шаҳардагилардан «нихоятда кўп одам ўлдирилган». Андижон шаҳрида Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги курашнинг мағлубиятга учраши юқори табақа вакиллари орасида умидсизлик қайфиятларини тугдирган. Оқибатда шаҳарни душманга топширишга мажбур бўладилар. 1876 йилнинг 13 январидида генерал Скобелев Асакага яқинлашиб, уни хар жихатдан ўрганади. Руслар 18 январда 2 рота пиеда аскар, 240 отлик, 500 казак, ракета батареяси ва 4 туп билан Асаканинг химоячилар урнашган шарқий томонини ва ўрдани тўплардан ўкка тутадилар. Сўнгра солдатлар хужумга ўтиб, тепалиқдаги химоячилар қаршилигини енгиб, чекинишга мажбур этадилар. Босқинчилар Маргилон йўлида чекинаётган химоячиларнинг ортидан хужум қилиб, 800 кишини ўлдирадилар. Бу мағлубият юқори табақа вакиллари шу даражада ваҳимага туширганки, 20 январда Абдурахмон офтобачи ўзининг 12 сафдоши, шу жумладан, Ботир Тўра, Исфандиер, Холикул Парвоначи, Нормухаммад додхоҳ ва бошқалар ҳамда 700 йигити билан Скобелевга таслим бўлади. Яқиндагина босқинчиларга қарши халқ курашининг бошида турган Абдурахмон офтобачи генерал Скобелевга халқ Пўлатхонни ўта шафқатсизлиги, қўп кишиларни ўлдирганлиги учун ёмон кўриши ва уни тутишда ердан беражаги хақида гапирган. Кейинчалик Скобелевнинг тавсиясига мувофиқ ихтиерий равишда таслим бўлганлиги ва уруш вақтида русларга нисбатан «вахшийлик» қилмагани учун император унга полковник унвонини беришга рухсат этган. Генерал Скобелев кўп одамларни ўлдириш ва шаҳарни вайрон қилиш билан бирга, андижонликларни товон тўлашга мажбур этиб, 33 минг сўмни дарҳол ундирган. Бунга ватан химоячиларининг каттик қаршилиқ кўрсатганлари ҳам сабаб бўлган эди, албатта.

Абдурахмон офтобачининг мағлубиятидан кейин анча тинчланган Насриддинхон 1876 йилнинг 21 январидида Кўкон тахтини қайтадан эгаллаш учун Маҳрамдан йўлга чиқиб, Найманча қишлоғига келганда унга Пўлатхон тарафдори сифатида Кўкон ҳокими ўрнида турган Абдуллабек раҳбарлигидаги аскарлар хужум қилганлар. Хон 200 кишини йукотиб, Маҳрамга чекинган. Аммо 23 январда хон тарафдорлари Абдуллабекни енгиб, Насриддинхонни Кўконга таклиф этадилар ва Насриддин 29 январда тахтга ўтиради. Бу рус харбий маъмуриятининг раҳнамолигида бўлган, албатта.

Пўлатхон Андижондаги мағлубият ва Абдурахмон офтобачининг душманга таслим бўлганини эшитиб, унинг ақауқалари ва келинини ўлдиртиради. Айни бир пайтда штабскапитан СвятополкМирский, унтерофицер Ф. Данилов, яна 8 кишидан иборат рус асирларини ўлимга ҳукм этади. Генерал Скобелев ватан химоячиларининг асосий қисмларига зарба бергач, МиллерЗакомелскийга 600 казак, ракета батареяси, 2 рота пиеда аскар ва 4 туп билан Маргилонга Пўлатхонга қарши юришни тайинлаб, Наманганга жўнайди. Харбий қисмининг штаб бошлиғи лавозимида кейинчалик харбий вазир бўлган

капитан Куропаткин турган. Бу кушин 1876 йилнинг 27 январидан Андижондан Маргилонга йўлга чиққан. Айтиб бериш вақтида рус харбий бошлиги ихтиерий равишда курулларни топшириш хақида Маргилон аҳолисига хат юборган. Бу вақтда Маргилонда Пўлатхон кўл остида кўпмингли ватан химоячилари тўпланган эди. Шу боис у боқинчиларга қарши жанг қилиш имконига эга эди. Бироқ у рус кўшинининг қелаётганини эшитиб, 5000 отлик ва қисман пиеда аскарлар ҳамда 5 тўп ва 200 туяга ортилган юқлар билан Учқўргонга кетган. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, Пўлатхон харбий ва давлатни боққариш ишларидан беҳабар бир оддий киши эди, ҳолос. У минглаб одамларни ўз отрядига тўплашга эришган бўлсада, лекин уларни етарли даражада боққара олмади. У кўпроқ зўравонлик ва қурқитиш воситасида иш юритганлиги учун мавқеи вақт ўтиши билан пасайиб борди.

Рус кўшини Пўлатхоннинг изи билан юриб, 1876 йилнинг 28 январидан Учқўргонни қуршаб одди. Сунгра улар тўсатдан ҳужум қилиб, у ерга бостириб қирдилар. «Девордан биринчи бўлиб, — дейилади рус манбасида, — капитан Куропаткин қирди. Ўрдада Пўлатхонни қутқариш учун жонини тикканлар билан кўл жанги бўлди. Бу вақтда 300 солдат 4 тўп билан етиб келиб, дарҳол жангга ташланди. Пулатхоннинг қучлари сочилиб кетди. Бу жангда 5 мис тўп, кўп қуроласлаха ва Пўлатхоннинг молмулки, ҳазинаси ўлжа олинди». Пўлатхон эса Олой водийсига қочиб, Дараутқўргон деган жойга урнашди, аммо бу ерга Коратегин ҳокими ҳужум қилиб, Пўлатхоннинг охириги қучларини тормор этди. Шундан кейин Пўлатхон бир гуруҳ ишончли қишилари билан Чавай деган жойга қочди. Бу ерда у қўлга олиниб, рус ҳуқумати вақилларига топширилди. Бу ишни амалга оширишда унинг ашаддий душманларидан бири Мирзакул жонбозлик қўрсатди.

Пўлатхон кўзғолонининг бостирилиши пойтахт Петербургда, ҳусусан император томонидан мамнуният билан қарши олиниб, унинг қатнашчилари муқофотландилар. 1873—1876 йиллари Кўкон хонлигидаги ўта даҳшатли урушлар, кўпдан кўп одамларнинг қаршилиги, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон қилинишидан сўнг халқ оммасининг тинқаси қуриди ва қашшоқлашди. Ҳаётнинг барча тармоқлари издан чиқиб, мисли қўрилмаган азобуқубатлар ҳуқм суриб, қайғуалам, кўзбшлар ҳамда қонлар бамисоли қаре қабил оқди. Мана шундай оғир шароитда ҳам халқ Ватан муқтақиллиги учун қурашдан воз қечмади. Аммо уларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши, ўзаро низою қурашлар ҳамда харбий техника ва харбий қилимининг қастлиги мағлубиятга олиб қелди. Бир гуруҳ маҳаллий амаддор табақа вақиллари эса боққа иложини тоқолмай, Россия ҳуқмронлигини тан олишга мажбур бўлдилар. Улар халқ номидан қалбақи езма муқожаатларни уюштиришиб, Россия ҳуқмронлигига розилиқларини намойиш этдилар. Ҳатто айрим жойларда «тантанали» учрашувлар уюштирдилар.

Хонликда соқир бўлган кейинги воқеалар пайтида генералгубернатор Кауфман Петербургда эканлиги учун унинг ўрнида вақтинчалик генерал Қолпақовеқий турган эди. 1876 йил 5 февралда бу қўмондон Кауфманнинг Кўкон хонлигини Россия империяси тарқибига қиритиш ва Кўкон шаҳрига харбий юриш қилиш хақидаги телеграммасини олади. Шунга биноан Ҳужанд, Андижон ва Тошқентдан харбий қисмлар Наманганга жўнатилади. Генерал Скобелев қўшин билан Намангандан чиқиб, 7 февралда Кўкон шаҳрига яқинлашиб, Насриддинхонни ўз ҳузурига қақиртиради. Сунгра 8 февралда шаҳарга бостириб қириб, хон ўрдасини эғаллайди. Душманга қарши уруш тарафдорлари қамалади ва 29 тўп қулга олинади.

Эртасигаек Насриддинхон ва унинг ҳамроҳлари Тошқентга юборилади. Бу воқеадан кўп ўтмай боққа харбий қисмлар ҳам Фарғонага қелади.

1876 йил 15 февралда генерал Колпаковский Куконга келади. Бу тугрида генералгубернаторликнинг расмий газетаси шундай езганди: «Собик Кукон хони Саъид Насриддин ва Абдурахмон офтобачи Тошкентга жунатилганидан кейин 14 февралда генераллейтенант Колпаковский император олий хазратнинг кўрсатмасига биноан Кўконни эгаллаш ва уни рус тобелигига ўтказиш ҳамда Фаргона вилоятини ташкил этиш учун Хўжанддан Кўконга жўнади.

Собик хонлик ахолиси генерал Колпаковскийни хурсандчилик билан карши олди. Колпаковский барча ахолига императорнинг хонлик халқларини Россия тобелигига ва умум бир оилага олиш хақидаги мархаматини ҳамда бундан буен улар тенг ҳуқуқларга эга бўлишларини эълон кидди. У халқни ўз машгулотлари билан шугулланишга даъват этиб, рус ҳуқуқати тинчлик ва барқарорликни таъминлашини билдирди. У савдода, дехқончиликда ва хунармандчиликда муваффақиятлар тилаб, тенг ҳуқуқ ва адолат бўлишини ваъда кидди ҳамда подшоҳ хақида дуолар ўқишни сўради.

Генерал Колпаковский 15 феврал, соат икки яримда Кўкон девори ёнига келган эди. Шу вақтда генерал Скобелев барча харбий кўшинлар билан уни карши олган. Колпаковский саломлашиб, кахрамонлик учун рус аскарларига миннатдорлик билдирганидан сунг савдо ахли, хунарманд ва оксоқоллардан иборат шаҳар вакилларига шаҳар ва, умуман, Фаргона водийси рус ҳуқуқатига буйсундирилганлигини билдирди. Шундан кейин тўп овозлари остида Колпаковский от устида, штаб аъзолари кузатувида шаҳарга кириб, сарой майдонида кўшин парадини ўтказди. Сўнгра кўшин Колпаковский орқасидан хон саройига кирди».

Газета саҳифасига битилган мазкур сатрлардаги «халқнинг хурсандчилиги» хақидаги сўзлар мутлақо асоссиздир, албатта. Буни юқорида шарҳлаган жанрлар яққол кўрсатиб турибди. Бундан ташқари, Кўконга минглаб солдатларнинг киритилиши ҳам халқнинг норозилиги туфайли эди.

Рус ҳуқуқати бўлажак хавфнинг оддини олиш учун Насриддинхон ва Абдурахмон офтобачини нафақа билан таъминлаб, Россияга сургун кидди. Хусусан, Насриддинхон Владимир губерниясига юборидди. 1876 йил 1 мартда Пўлатхон Маргилонда дорга осилди, руслар учун хавфли кишилар эса хибсга олинди. Босқинчилар мамлакатга ўзлари бостириб кирганлари ва урушни ўзлари бошлаганларига карамай, харбий харажатларни ундиришга ҳаракат киддилар. Масалан, Кауфман Пўлатхонга ен берганлиги учун Маргилон беюшгига 125000 тилла (500 минг сум) товон солган эди. Умумлаштириб айтганда, хонлик халқлари мустақиллик ва озодлик учун кўлидан келганича жонларини фидо этдилар. Аммо хар жихатдан яхши қуролланган босқинчилар голиб келиб, водийни вайронага айлантирганлари холда Кўкон хонлигини тугатдилар. Янги ташкил топган Фаргона вилоятига водийнинг шаҳарлари, кишлок ва овуллари киритилган эди. Кўли қонга беланган генерал Скобелев вилоятнинг харбий губернатори лавозимига тайинланди.

Гарчанд хонлик тугатилган бўлсада, лекин киргизлар озодлик қурашларини давом эттиравердилар. Масалан, 1876 йил мартда Маргилон уездига қарашли Гўлжа ва Шохимардонда минг кишилик киргизлар бош кўтариб, Худойқулни хон қилиб сайладилар. Уларга қарши полковник Королков бошчилигида харбий қисм юборилди. Қорақияда бўлган жангда кўзғолончилар душман томонидан тормор этилди. 1876 йили Олой киргизлари икки марта капитан Куропаткин ва Скобелев харбий қисмларига ҳужум қилганлари маълум. Ўша йили рус харбий қисмлари бошқа киргиз кўзғолончилари билан

Кўкон хонлигининг тугатилиши

Муаллиф:

26.08.2013 19:05 -

хам тўкнашиб, уларни мағлубиятга учратдилар. Пировардида, киргиз галаёнлари ҳам тамомила бостирилиб, улар Россияга бўйсундирилди.

Кўкон хонлигидан кейин навбат туркманларга келди. Мустақиллик учун қахрамонона курашган бу халқ ўзининг жасорати ва мардлиги билан катта шухрат қозонди. Руслар жуда кийинчилик билан 1881 йили Ашхободни ва 1884 йили Марв водийсини эгаллади. Улар бутун таркман элини қонга белаб, вахшийликларини изчиллик билан давом эттирдилар.

1895 йили Помирнинг Россиянинг Марказий Осиёдаги чегараси сифатида белгиланиши унинг босқинчилик ва талончилик режаларининг охириги нуқтаси ҳисобланади.

Ҳамид Зиёев